

אהרן כידן: בחיפוש הנעורים והפתרונים

בספרו האחרון — „כי עירום אתה” — קרה למשה שמיר מה שקרה לרבים לפניו, מימי שאול המלך ועד היום. הוא יצא לחפש את העבר האישי־החברתי שלו ומצא עצמו לפתע באמצען של בעיות היום. לא היה בונה משום חידוש לולא הפכה ההפתעה הגורם הקובע לגבי אפיו של הרומן, הן מהבחינה הספרותית הן מהבחינה התכנית־האידיאית. משום כך שבור רומן זה לשנים, כשחציו הראשון כתוב בנימה נוסטלגית־אפית ואילו חציו השני הופך קונפליקט דרמטי, חמור מאד ו„עכשווי” מאד. הקשר היחיד בין שני חלקים אלה הוא, באורח אפייני מאד למחבר ולדור גיבוריו, האני האישי של המחבר, כשם שנקודת־המשבר, אף היא באורח אפייני, היא ההתעוררות המינית ומסקנותיה החברתיות.

משה שמיר הוא כיום אולי אחד הסופרים העברים המעטים מבין יוצרי המשמרת הידועה כ„צעירה” השולט שליטה מלאה בכליו הצורניים והיכול לכתוב רומן שהוא גם „כתוב היטב” וגם בעל משמעות תכנית־אידיאית מוגדרת, אם גם לא מסקנית וברורה. גיבורו המרכזי הוא אדם חי ושלם ואף גיבוריו הצדדיים מצוירים בקווים בהירים המאפשרים לקורא לזהותם ולהחיותם, בתנאי שהוא שותף לאותו מטען תרבותי ופולקלורי ששמיר ודור קוראיו עודם חיים בתוכו. לאחר שנבנתה ברומן זירת המשחק, רשאי הסופר להניח לגיבוריו לחיות את חייהם שלהם, לפי חוקיותם שלהם, ולהגיע לפיה לאותה התפתחות ולאותם משברים שהם תולדה הכרחית של אפים — שהוא גורלם. אם רומן זה הוא צעד נוסף קדימה בדרכו של שמיר כיוצר ושל הספרות העברית, שעודנה דלה ברומנים, בין קלסיים ובין מודרניים בצורתם, הרי אין הדבר משום השלמות הטכנית של מבנהו, שפן, כאמור, זו אינה קיימת, אלא משום הדמות המרכזית שהיא חדשה בגלריה הספרותית שלנו, הלא היא דמותו של ה„צבר” בעל היומרות האינטלקטואליות הברורות, שכל ניגודיו עם סביבתו הם תוצאה של חוקיותו הנפשית המודעת, הנוגדת את חוקיותה של הסביבה.

תולדות הרומן הן תולדות הניגוד האחרון הזה. עם התגוללות ההתרחשויות חל ברומן ובכותבו שינוי, קצב העלילה מוחש והולך, ומעבר לנקודת המשבר הוא אץ אל השיא — שאינו שיא, שפן אין הניגוד נפתר. בו בזמן גדלה גם בכוח ההודעה וההתייחסות האישית, שבזכותן נעשה הספר, על אף מגרעותיו, כן ומשכנע באמת הפנימית שלו, בלי העלמה והתגנדרות אך גם בלי חשפנות מיותרת ותוך שמירה על הטעם הטוב.

החידוש שבבחירת הגיבור, הן לגבי שמיר הן לגבי כלל הספרות הצעירה, מיוחד ספו זה. בכל ספריו עד כה היה שמיר תפוס לגיבור עיקרי אחד, איש־המעשה המונע בצורה רציונלית להגשמת דרישות יצריו שאינם רציונליים, גם אם הם מורכבים על־ידי ערכיה של החברה בה הוא חי. אורי מ„הוא הלך בשדות“, אליק מ„במו ידי“, ינאי ב„מלך בשר ודם“ ודוד ב„כבשת הרש“ היו כולם שייכים לסוג זה, על אף ההבדלים שביניהם. לפעמים היתה הערצתו של שמיר לכוח עשייה זה, על אף הסתייגותיו, מתבטאת באמצעות גיבור־משנה, איש המחשבה הצופה במע־ללים — כגון אבשלום או אוריה החיתי — ולפעמים התבטא היחס בכתלי הרומן, בדרך צורת ההעמדה והתיאור. הפעם הגיבור הוא בראש־וראשונה איש־מחשבה ומשמעותם של מעשיו אינה בעצם השפעתם על הסביבה אלא רק בכך שהם משקפים את עולם חוויותיו הפנימי. לספר זה אין כמעט עלילה חיצונית, ותוך מהלך הסיפור נשמטות כל הדמויות הצדדיות עד שבסוף אין הוא אלא מעקב אחרי חוויות הגיבור, אבל כנגד ההפסד ברוחב הוא זוכה בעומק. הגיבור הוא אדם המתלבט בין שני עולמות רוחניים והניגודים הם ביניהם ולא בין עולם רוחני נתון לבין מסיבות חיצוניות שאינן מאפשרות את מיצויו של עולם רוחני זה. שמיר לא היה יכול לכתוב ספר זה ללא הזדהות מעמיקה, הגוברת והולכת, עם גיבורו. אין טעם וצורך בנסיגות, החביבים אצלנו כל־כך בזמן האחרון, של זיהוי אנשים חיים עם גיבורי ספר כדי לראות את הקירבה הרבה ביניהם. הספר כתוב מבפנים ולא מבחוץ, והוא הנותן לו אותה מידה של חיים ושלמות שהיתה חסרה ברומנים קודמים. עם זה טמונה בהזדהות זו הסכנה החמורה של ההתאהבות־העצמית, שעל אף הנסיגות המודעים של הסופר להישמר מפניה על־ידי נסיון של עמידה מבחוץ ולגלוג („פסימיסט נורא, האמין, לאחר ככלות הכל, שנאום מוצלח אחד ישחרר אותו מן היאוש“) היא משתלטת והולכת. היא הנותנת לספר את הכנות והיא גם המראה את מגבלותיו של עולם החוויה, הרגש והמחשבה שהסופר חי בו. לא מקרה הוא שהחוויה השוברת את המשכיותו של הספר היא כה אישית־ייחודית, ההתעוררות המינית, ולא חוויה אינטלקטואלית בתכנה, וכך בסיפומו של דבר אין לספר משמעות חברתית־אידיאית כוללת ואין הוא עומד אלא כתיאור, ולו גם כן וכתוב היטב, של תהליך התבגרות אישית, של אבדן אשליות ועמידה מפוקחת יותר ושלמה יותר מול עולם זה ומול אי־יכולתו של הפרט לצאת מקליפתו ולהתמזג עם הקולקטיב על חוקיו וערכיו.

הספר פותח בנסיון לתאר את מכלול עולמו החברתי של נוער ישראלי, בני „ארץ־ישראל העובדת“, חניכי תנועת־נוער חלוצית, ערב מלחמת־העולם השנייה. בזמן שפל החוויות הטראומטיות של מלחמה, מוות ומדינה היו רק מרומזות בחיק העתיד. בתיאור עולם זה פוסע הסופר עקב בצד אגודל ומאריך את הדיבור על

מראהו של כביש, על תחילתה של אהבת־בוסר ועל אוירתם של „קומזנה“ או של סמינר ארצי. כל זמן שהדברים נשארים בגדר תיאור, מצליח שמיר לשמור על מידה רבה של בדילות, הוא מנסה לעצב גלריה שלמה של דמויות, חבריו של הגיבור (משה אבני) — מדריכיו, נערתו ונערות אחרות. בשלב זה יש לדמויות אלו חיים משלהן. הרהוריו של יוחי, או דאגותיה של אילנה, תופסים מקום חשוב לא פחות ממחשבותיו של משה. עולם זה הוא שלם ופרופורציונלי בחלקיו השונים. כל השלימות והפרופורציה אובדים ברגע בו משתלטת על משה חוויה אחת שלא היתה לגיטימית קודם לכן בעולם המסודר — ההתערורת המינית. יש אולי מקום להרהר עד כמה היתה השלמות הקודמת של העולם מופנמת בגיבור הראשי, כמו באחרים, אם מראיה של נערה ערומה די בו כדי למוטטו, אבל העדות נראית נאמנה. מרגע שחלה חוויה זו הופך הרומן וגיבורו אגוצנטרי לחלוטים. כל הדמויות הצדדיות שוב אינן אנשים חיים בזכות עצמם והן הופכות אובייקטים המוסיפים להתקיים רק במידה שהם עומדים על דרכו של משה. על אף נסיונותיו חסרי־התוקף של שמיר להמשיך בהופעתם העצמאית, נשארים כל החוטים שהחל לשזור בתחילת הספר מדולדלים באוויר. לא יוחי, לא לינור ולא אילנה אינם מוסיפים להתפתח אלא נשארים סטטיים. באותה נקודה בה עמדו לפני החורבן. דבר זה אינו רק פגם צורני, המעיד אולי שהרומן נכתב בנשימה אחת ולא עבר כתיבה מחודשת, לאחר שהכותב מצא עצמו בסוף הספר במקום שלא צפה אותו מראש. יותר מכך מעיד הדבר על האמת שבפדות־העצמית על נרציו, אגוצנטריות וחוסר יכולת להזדהות עם הזולת וערכיו. הדמויות החדשות המופיעות בחלק השני — חיים ביברמן, חולם השלמות האנושית האינדיבידואלית, ועמק, המנהיג הכריזמאטי המייצג את ערכי הקולקטיבי, אינם חייבים להיות דמויות חיות, גם אם שמיר מנסה להעניק להם חיות־מה. די בכך שהם מייצגים שני חלקים הנאבקים בתוך אישיותו של משה. מעתה פתחה הדרך לקונפליקט שהוא אינסטינקטיבי במניעיו ואידיאי בתכנו.

עניינו של תיאור הקונפליקט אינו בעמקותו האידאית, שכן גם האינדיבידואליזם של משה וגם הקולקטיביזם של הסמינר ושל עמק אינם עגונים בעומקה של השקפת־עולם מסודרת ועקיבה. על אף היומרות של התנועה, מעיד שמיר על המנהיג, עמק — „בעיות ניסוח לא העסיקו אותו יתר על המדה, לבד מן המקרים שהיו אלו בעיות מקום, אבל את אלה לא החשיב איש. אף פעם לא חש בצורך לסגור אמת שלמה, על הסתייגויותה וגבולותיה, בתוך משפט אחד. ניתוח חלק מנאומיו, או פסוקים מהם, לא היה עשוי ללמד דבר על קסמם הגדול באזני שומעיו. הם היו מעשה שלמות שאינו ניתן לחלוקה. לאמיתו של דבר היתה השלמות שרויה בהיקף עוד יותר גדול, שפלל גם את המעשים, ההוויה, גם את הכוחות שהצטרף אליהם“. גמגומיו של משה אבני, בין כשהוא מנסה בתחילת הספר לעצב תיאוריה פילוסופית ובין כשהוא נואם בסופו ואינו מרגיש בסתירותיהווא, אף הם אינם

בוגרים ואינם מעוררים כבוד ליכולת החשיבה שלו. עיקר חשיבותו של המאבק הוא, אם כן, על הרמה הפסיכולוגית של התיחסות הפרט לעצמו ולקולקטיב. היקרותו של משה בין הרצון להיות נאמן למהות פנימית שלו, ותהיה בלתי ברורה, ובין נסיונותיו להזדהות עם הקולקטיב בדרך השתלטות אינטלקטואלית עליו, הם בלבד ציר הקונפליקט. אותה אפיקורסות נוראה שהוא פולט דרך־אגב, „אילו חיינו בתקופה אחרת, אולי לא הרבה קודם, יתכן שהיינו פותרים את הבעיה מהר יותר: מחסלים את הישוב הערבי בארץ, מביאים על מקומו ישוב יהודי“, לא רק שהיא נאמרת על־ידו כדוגמה חסרת־חשיבות אלא שגם הקולקטיב והתנועה הצליחו, בדרך פילפול דיאלקטי, לעפל אותה ולקבלה כעובדת־חיים יסודית בלי זעזועים מיוחדים. הודעותיו של עמק למשמע דברים אלה אינה שוללת אפוא אפשרות של קיום־צוות בין גישה זו לבין ערכי התנועה. אם נמשיך נכונה את כיוון התפתחותו של משה מהלאה לסוף הרומן, הרי גם כשמכריזים עליו שהוא מוחרם, מנודה ומין, אין הדבר גורר אחריו קרע סופי עם התנועה. אפשר אפילו ששנים מעטות לאחר אמירת דברי אפיקורסות אלה היה משה זה חבר ההנהגה־הראשית של אותה תנועה, אשר על ערכיה המקודשים ביותר, כביכול, חלק בלי משים בדוגמתו זאת התמימה.

הניגוד בין כנותו של הפרט עם עצמו ובין ערכי הקולקטיב הוא בעיקרו ענין של אוריינטציה מרכזית — מהי המוטיבציה היסודית של ההתנהגות המוסרית? האם זו האחרונה נקבעת מתוך מערכת ערכים שהופנמה על־ידי הפרט והפכה עקרון מארגן להשקפת־העולם שלו, שפעולותיו נקבעות בכל רגע לפי ציפיות לתגובות אפשריות על צורות שונות של התנהגות ומתוך רצון להיות „בסדר“? החינוך התנועתי מנסה להטיל את השקפת־העולם של הקולקטיב על הפרט שבתוכו. מקרהו של משה מעיד שחינוך זה לא הצליח עד תום, הניגוד עודו קיים אצלו. לא ברור אם אי־הצלחה זו היא מקרה, הנובע מן העובדה שמשה הוא „יוצר“, או שהיא מעידה על כשלון כללי יותר, היכול לתפוס באותה מידה גם במקרה של יוחי, או של לייזר או עמליה. שאלה נוספת היא מהם מוצרי־הלוואי של חינוך זה — האם אין היסוד החזק של צביעות, המתלווה לדבריהם של רבים מחניכי התנועה, תוצאה הכרחית כמעט מנסיון זה לטבע את אישיותם של יחידים בתוך זרם־תודעה קולקטיבי, שהם לא תרמו ליצירתו אלא קיבלוהו כתורה למשה מגאליציה ופולין?

**

התיחסותו של שמיר ל„תנועה“ בספר זה היא דו־ערכית בצורה מוזרה. על המישור הגוסטלגי הוא גם מתרפק על זכרונות־נעורים של הזדהות פרט עם כלל וגם מבקר את הגיחוך שבדבקות בסמלים, בנוסחאות ובמטבעות־לשון. הוא מקדיש מקום נרחב גם למיפקד־הפתיחה של הסמינר וגם לזיכרון שקדם לו, כשנאמני הצופיות הצרופה בני השבע־עשרה מגייסים את כל אוצר ה„לזונגים“ שהלעיטום

עשר שנים כדי להוכיח עד כמה מיפקד על מרפסת, ולא בחיק הטבע, נוגד את עקרונות הציונות הסוציאליסטית הצרופה, החלוציות הגדולה והדמות הסינתטית של האדם החדש. אבל יחסו אל התנועה איננו רק בבחינת הבטחה אחורה בחיך על קסמי נעורים ומשבות נעורים. עוד היום הוא קרוע בין הרצון להשתעבדות לכלל הגדול, הרצון להיבלע בתוכו וליהפך אלמוני — אחד מאלף — ובין הרצון לייחוד אישיותו, העמדתה בנבדל ובמנוגד לעדרי. נראה שאת הניגוד הזה לא פתר עדיין שמיר, לא אישית ולא פילוסופית, ומשום כך מצטיירת התנועה בעת ובעונה אחת מגוחכת וגדולה, מחנכת ומסוכנת. עמק — מנהיג התנועה — אומר בנאומו האידיאולוגי הגדול: „מישהו אמר פעם שאנחנו מעצבים את חברינו כמו חבילות־קש בשדה — לכולם מידה אחת, קומה אחת, גיזרה אחת. חבילות קש. אבל, חברים, לא רק אתם ולא רק אני אלא גם מי שאמר זאת יודע היטב שזהו שקר, שאין לו רגלים ואין לו ראש. אני מכיר אלפי חברי התנועה הגדולה, מאות חברים בארץ, ואני יכול להבטיח לכם: אין שנים מהם דומים זה לזה. תנועתנו נותנת לצעיר ולצעירה את כל האפשרות לפתח את הגנוז בהם...” עמק הוכיח בדברים אלה מה ששמיר מיחס לו בדבריו של אחד המדריכים, את „הכשרון להיות צודק”, אבל עם זה לא צדק — לא לגבי אותו „מישהו” ולא לגבי התנועה עצמה. אותו מישהו לא טען שהחברים בתנועה מעוצבים כמו חבילות־קש אלא התריס כנגד ערכיה של התנועה, שבאו לידי ביטוי בשיר של אחד מחבריה המבקש להיות כמו חבילת קש השווה בדיוק — במידה, בקומה ובגיזרה — לחבילות־קש. אם החברים אינם כאלה, הרי אין זה משום שהתנועה לא רצתה בכך אלא משום שלא הצליחה. עמק אומר ש„אתה יכול להכיר את חבר־התנועה ברחוב, ולא רק לפי התלבושת; הפשטות, הישר, גילוי הלב, הערכים האידיאולוגיים, הקולקטיביות הרעיונית, האחוה, אהבת האדם, אהבת הנקיון והסדר, המשמעת, ההומור הטוב — כל אלה הם קווי היסוד של האופי התנועתי. הם מופיעים אצל כל חבר בהרכב אחר ובמידות אחרות ובהדגשות אחרות — אבל הם ישנם בכל חבר, ואם אינם, לא יאריך חבר זה ימים בתוכנו”.

הנסיון היומרי של התנועה להקנות לחבריה את כל הטוב המשופע הזה, את כל העושר השמור הזה, יש שהוא מצלית, בדרך הפעלת לחץ קולקטיבי וחיקוי של אישיות מחנכת, ואז נשאר בחניך ממוצע מכלול מחשבות, קלישאות שפדיבור ובמעשה תוך הדחקה של הדברים שהם ממהותו, שהיו יכולים להתפתח ולעצב אישיות אינדיבידואלית. לא רק „חקלאי וספורטאי... פילוסוף, מתענין בחרושת, מכונאי, איש אירגון” צריכים למצוא מקומם בתנועה. ומה על אנשים בעלי דעות שונות ועצמיות רוחנית שונה?

...אבל יש גם שהחניך אינו מצלית, ואז מוערם מעל לאישיות הפרטית הנוגדת את כל אלה „בנין־על” של אידיאולוגיה, שלא נקלטה אלא היא משמשת כיסוי היצוני לביטויים של אגואיזם שאין דבר בינם לבין כל הערכים, אשר נהפכים לסכנה

ולצביעות כשהם נעשים ביטוי של אגואיזם קיבוצי. אותו „עמק“ עצמו — לא ברומן אלא במציאות אחרת, מאוחרת יותר וחמורה יותר — יכול לדבר בהתלהבות על קבלת דינו של „הטריבונל העולמי“, השופט וגוזר דינה של כל תנועה מהפכנית בעולם, ולאחר חמש דקות הוא יכול להתפרץ ולומר: „שום כוח בעולם אינו יכול לקבוע מה נעשה בקיבוץ הארצי, לא, גם לא הטריבונל העולמי“. מיזוג זה של אגואיזם ובטחון־עצמי קולקטיבי לאין סוף, „הכשרון להיות צודק“, הוא המכניס בהכרח לחינוך תנועתי שיומרותיו מרחיקות לכת כל־כך את הצביעות כתוצאה הכרחית של החינוך, תוצאה הבאה לידי ביטוי בספר — ובחיים החברתיים והפוליטיים.

להלכה מתנגשות בתנועה שתי גישות לחינוך, זו של המדריך נחמיה אשר „התוצאה מעניינת אותו. תורת הנפש — מכשיר חיוני בתעשיה המייצרת מהפכנים חלוצים. בזבוז להיות משורר. המוזיקה היא מכשיר לליכוד החברה. ספקות ולבטים הם רע הכרחי, מכשולים שיש להתגבר עליהם. לחקור אותם? לחטט בהם, שמא חבוי בקרקעם איזה גיד של אמת? ביטול זמן, ולכן פשע“; וזו של רודולף, המחנך אשר „מעונין בכפי שהנגן. האם רק צורה מעודנת ומוסווית יותר של מנהל בית־ספר למהפכנים? לא, בפירוש לא. כלומר, מאד מאד מקווה שלא. גישה אחרת מן היסוד... רודולף מעונין ליצור עמך קודם־כל מגע אנושי, ואנושי לגבוי הדדי הוא, לא יוצר וחמרי אלא נותן ומקבל בעת־יבועונה־אחת. מחשיב מאד את היחיד התמהוני, בשל כך“. למעשה גישתו של נחמיה היא השלטת והיא המעצבת דורות על דורות של „מהפכנים“ — של חברי־משקים ומדריכי־תנועה, אשר כשהם רוצים להגיע אל עצמם הם חייבים למרוד, ואם אינם מוכנים ללכת עם התנועה בדיוק עד לנקודה הפוליטית אליה הגיעה ברגע מסוים אלא קצת יותר או קצת פחות, הם מוקעים ומוצאים, לא רק כטועים אלא כנידחים מגו.

הקסם בקולקטיב ומגבלותיו — שני אלה עודם מטרידים את שמיר בספר, והוא עדיין לא החליט מה עדיף. השניות הזו אינה מולידה רק את הרקע הפנימי אלא גם את היכולת לפתור כל שאלה פתרון חמקני־אלגנטי, תוך שימוש בנוסחה המתאימה או תוך בריחה מתחום הסכנה. תופעה הנראית תמוהה כשהיא מופיעה אצל חבר־תנועה, אשר לפי עדותו של עמק מצויות בו, אם גם במידות שונות, כטבע איש ואיש, התכונות של „פשטות, יושר, גילוי־לב... הומור טוב“.

ניגוד זה בין הפרט והכלל לא שמיר חידשו, ואף בספרות הצעירה כבר דנו בו, אבל מאחר שגיבורו של שמיר יומרני יותר באינטלקט שלו מגיבורו של יזהר, מאחר שהוא מנסה לנסח במקום שהגיבור היזהרי „מתבטא“, היה מקום לנסיון להביא את הבעיה לא רק לידי מיקוד אלא גם לידי נסיון הכרעה, ותהיה אישית ככל שתהיה. אבל כאן נמלט שמיר אל המפלט המובן, והמוצדק מבחינה פסיכורלוגית — אל ההתעוררות המינית האישית. מסתבר — ובצדק — שחוויה זו עמוקה

יותר מן המאבק האינטלקטואלי. הראשונות שבהן יחד עם משמעותה החברתית, הן בסופו של דבר הגורם המעצב, ההופך כשלון לנצחון והמחזיר את סדריו של העולם אשר התמוטטותו אף היא החלה בחוויה מסוג זה. התיאור העדין של ההתעוררות הזו הוא צעד קדימה בדרכו של שמיר כסופר. זו פעם ראשונה אין הוא נזקק לסממנים של נטורליזם כדי לתאר אותה, והוא מתייחס אליה במידה רבה של בגרות המכירה גם את חשיבותה וגם את גבולותיה — האנושיים והאסתטיים. נראה שהגורם לכך הוא, בתוך השאר, גם מידת „האיכ” פתיות” האישית שלה. במידה ששמיר מתייחס אל דברים הקרובים אליו הריהו מעודן יותר, מבין יותר ושקול יותר, בין אם מדובר בדמות קרובה לשלו ובין בדמות אחרת — כגון ב„במו ידי”.

**

מגבולותיו האמנותיות של הספר הן במידה רבה תוצאה של בעיותיו האידיאיות ושל מידת השתקעותו של הסופר בתוכן, אבל גם שעה שפל הגורמים הצדדיים מסולקים לצדדים ודמותו של משה הופכת דומיננטית, אין שמיר שוכח את יכולת ההבחנה שלו והבנתו לאותו רקע אטמוספרי שהוא תחום גידולו. כך הוא מצליח להעלות את כל הדמויות הצדדיות, אשר על אף מידת הסכמטיות שבהן, ואולי בגללה, הן הופכות חיות לקורא המפירן. אחד ההשגים הוא בעיצובן של דמויות הנשים. הללו היו עד כה „המין המזונח” בספרות הצעירה. בספר זה צוירו שתי נערות חיות והן מאפשרות לקבוע יחס כלפיהן, ויתר על כן — לקבלן כמו שהן, בלא שתהיינה הפשטות או גילומן של כמה תכונות הדרושות לסופר כדי שהגיבור הראשי יוכל להתחסל לתכונות אלו. כן הועלתה שורה ארוכה של בני-נוער, שונים זה מזה, המזימים את התנחה, שהיתה מקובלת, על מידה רבה של זהות יסודית בנוער הישראלי. כל אלה — נוסף לתיאורי הנוף, ההתנהגות החברתית והאווירה — מכניסים את הקורא להלך-רוח הקרוב בשרשיו לזה שבו נכתב הספר. הספר הוא רומן היסטורי בכך שהוא מתאר דברים שמלפני המבול, המרותק קים כבר מרחק מספיק המאפשר להיבדל מהם. עם זה הוא אקטואלי בכך שבעיני תיו עדיין לא נפתרה, ולא תיפתרנה, לא עליידי הפרט ולא עליידי הכלל, גם אם נשתנתה צורתם.

קסמו של הקולקטיב עודנו מהלך — וצריך שיהלך — על האדם החושב. כל זמן שהמערכת הפילוסופית המניעה קולקטיב זה, בגלוי או בנסתר, לא תשתנה עד שתגיע לידי „מדוס ויוונדי” בין דרישות הכלל ודרישות מרכיביו הפרטיים, יהיה ניגוד זה בעיה מרכזית של החברה הישראלית. הצגתה בידי שמיר מעידה גם שהמערכת לא נשתנתה, גם שצריכה היא להשתנות, וגם שהפרטים עודם חדלי-אונים מול מציאות זו. אולי מחאות אלו, ותהיינה חנוקות ומסויגות ככל שתהיינה, הן הלבנים לבנין החדש — ובלבד שהפנות והאמת, המעוצבת אמנותית, תהיינה יסוד מוסד בתוכן.